

Анатолій Адруг

КИЛИМИ ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

Стаття присвячена килимам, які побутували в Чернігові у другій половині XVII – на початку XVIII століть. Розглядаються призначення і функції цих виробів, організація, матеріали і техніки їхнього виготовлення. Аналізуються окремі твори, пропонується реконструкція орнаментики килимів, зображених на портретах представників козацької еліти.

Ключові слова: Чернігів, килими, килимарство, матеріали і техніки виготовлення, орнаментика.

Одним із поширених видів декоративного мистецтва України зазначеного періоду було килимарство. Такі вироби з'явилися на теренах України у зв'язку з появою у Північному Причорномор'ї грецьких колоній. Килимами платили данину давні слов'яни. За повідомленнями літописів та спогадами мандрівників померлих людей клали на килими та везли до місця поховання. Ці вироби згадувались у билинах та історичних піснях. У часи Київської Русі їх виготовляли місцеві майстри. Побутували також вироби іноземного походження [5, с. 5, 6]. За доби Гетьманщини так звані «панські» килими, які використовувались у побуті козацької старшини, виступили як феномен елітарної культури і мистецтва того часу. Вони помітно відрізнялися від виробів народних майстрів, які послідовно дотримувалися традиції.

Інтерес до вивчення українського килимарства з'явився у другій половині XIX – на початку XX століть. Тут треба назвати імена таких авторів, як Є. Кузьмін, В. Піщанський, А. Зарембський, В. Крижанівський, В. Щербаківський. Після Другої світової війни побачили світ окремі праці про українське килимарство А. К. Жука [4] та Я. П. Запаска [5]. Окрему статтю українським килимам XVII – XVIII століть присвятив С. А. Таранушенко. Він звернув увагу на їх зображення у живописних портретах представників козацької старшини, в тому числі і на ті, що пов'язані з чернігівським краєм. Згадав автор і про велику кількість килимів у чернігівській оселі Павла Полуботка, його власну килимарську майстерню в селі Михайлівці поблизу Лебедина та килим з гербом власника з цієї ж майстерні. На думку С. А. Таранушенка, згаданий виріб був ворсовим (ним виконали візерунок), а тло було зроблено двобічним [14]. Нову сторінку в дослідженні

Портрет В. А. Дуніна-Борковського. Поч. XVIII ст.

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, член Національної спілки художників України та Національної спілки краєзнавців України.

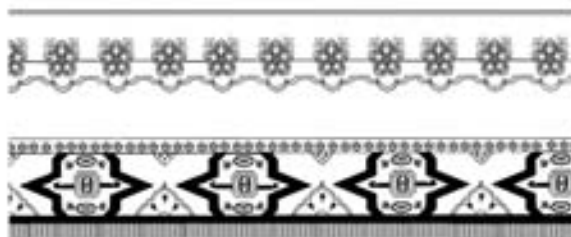
українського килимарства відкрила львівська дослідниця Г. В. Когут. Цьому виду декоративного мистецтва присвячена її дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства «Українські «панські» килими XVII – XVIII ст. (Історія та стилістика)» 2003 р. Розглянуті чинники формування особливостей українських килимів, а також вплив продукції килимарства інших країн. На Лівобережній Україні виробництво цих виробів зосереджувалося головним чином на Чернігівщині і Полтавщині, тому увагу дослідниці привернуло і чернігівське килимарство. Г. В. Когут запропонувала періодизацію розвитку стилістики українського килимарства згаданого періоду. До другого етапу (1698 – 1760 рр.) відноситься втрачений килим з гербом П. Полуботка та вироби, зображені на портретах чернігівського полковника Павла Полуботка. Автор виявила використання споріднених мотивів у цих творах. Цілком слушно дослідниця пов'язала килим з гербом П. Полуботка із діяльністю майстерні в селі Михайлівці. Дослідниця торкнулася питання функціонування і призначення килимів, організації килимарства та особливостей стилістики творів. «Панські» килими представляли елітне мистецтво, яке жило від народної художньої творчості. З'ясовано асортимент килимової продукції з інших країн на українські ринки та її побутування в Україні [11]. Для нас являють інтерес статті Г. В. Когут, в яких йдеться про килим з гербом Павла Полуботка [7; 8]. Варта уваги і її стаття про професійні килимарські майстерні в Україні XVII – XVIII століть, в якій йде мова і про осередки килимарства на теренах Чернігівщини [10].

Аналіз історіографії питання засвідчив, що килимарство Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть спеціально не вивчалось. Дослідники торкалися загальної історії українського килимарства та його особливостей, розглядали окремі твори, в тому числі і пов'язані з Черніговом. Зважаючи на те, що оригінальні пам'ятки килимарства Чернігова зазначеного періоду до наших днів не збереглися, то головними зображальними джерелами є акварельне відтворення килима з гербом Павла Полуботка В. Г. Кричевського, відоме завдяки публікаціям. Важливим джерелом є зображення килимів на портретах представників чернігівської козацької старшини. Велику інформаційну насиченість мають описи майна провідників Чернігівського полку. Актуалізовані джерела та матеріали останніх праць дослідників дають змогу розглянути призначення і функції килимів, матеріали і техніки їхнього виконання, організацію справи виготовлення виробів, а також, наскільки це можливо, проаналізувати конкретні твори. Важливо спробувати реконструювати орнаментацию килимів, зображених на портретах.

Розвиток килимарства в Україні зазначеного періоду був зумовлений широким

*Спроба реконструкції килима з портрета
В. А. Дуніна-Борковського.
Комп'ютерна графіка О. Потапенко.*

*Спроба реконструкції килима з портрета
В. А. Дуніна-Борковського. Фрагмент.*

використанням килимових виробів у побуті людей різних станів. Більше відомо про побутування їх у житті козацької старшини, вони стали своєрідним феноменом елітарної культури українського суспільства того часу. Килими активно і широко використовувались у побуті та різних обрядах. Ними покривали столи, лави, ліжка. Рідше килими клали на підлогу – під час урочистостей і обрядових дійств. Навіть на початку ХХ ст. у поліських селах брали шлюб, стоячи на килимі. Інший килим лежав на ослоні, на якому сиділи батьки молодих. Під час поховального обряду тіло покійника вкривали килимом, який у цьому випадку мав символічне значення. Він поєднував світ живих і потойбічний світ мертвих [9, с.143 – 144]. Килими висіли на стінах осель, ними покривали засоби пересування – вози і сани. Саме функціональне призначення впливало на їхню форму, розміри, матеріали і техніки виконання, а подекуди і на елементи декоративного оздоблення. Наприклад, для ослонів робили вузькі і довгі килими переважно з геометричними візерунками. Для столів виробляли килими, формат яких наближався до квадрата і які мали більшу м'якість. На килимах для поховання зображали надгробки, урни у лаврових вінках, вміщували тексти із Святого письма [5, с.17].

*Портрет П. Полуботка.
Копія ХІХ ст.*

В Україні тоді побутовали як привізні килими, так і твори місцевого виробництва. Останні витвори в документах називали «українські», «литовські», «черкаські», «прості», «домової роботи». Назви виробів існували такі – килим, ковер, коберець, коц. Нині в українській мові вживається лише одне слово – килим. Матеріалом для виготовлення килимів слугувала перш за все вовна. Для фарбування використовували природні барвники найчастіше рослинного походження. Наприклад, лушпиння цибулі давало жовтий колір, ягоди крушини – жовтий, зелений, червоний, дубові горішки – чорний і сірий, дрок, щавель і гвоздика – жовтий різних відтінків, спориш – світло-зелений, а вільхова молода кора – брунатний. Комахи червець і кошеніль дозволяли отримати червоний колір різних відтінків, а привізна рослина індиго – синій. Таким чином фарбовані матеріали для виробництва килимів майже не линяли [5, с. 7, 9, 18].

Виготовляли килими у другій половині ХVІІ – початку ХVІІІ ст. на спеціальних вертикальних верстатах – кроснах. Вони були простими за конструкцією і дешевими. Являли собою рамку, в якій вгорі і внизу знаходились циліндри з дерева, довжина яких визначала ширину килима (до 3 м). З обох боків стояли дві дошки, в які вставлялись осі циліндрів. Висота такого верстата могла бути не більше 1,5 м. На дерев'яні циліндри (вали) намотувалась основа із вертикальних ниток. На цій основі килимарниця плела великою дерев'яною голкою (глицею) потрібний узор з пам'яті, за зразком конкретного твору чи за ескізом. Узор виходив однаковий з обох боків. У процесі роботи готова частина виробу намотувалась на вільний циліндр, який міг бути як верхнім, так і нижнім. Це дозволяло виробляти килими будь-якої довжини [15, с. 121-122].

Як уже згадувалось, виробництво килимів у Лівобережній Україні зазначеного періоду зосереджувалося головним чином на Чернігівщині і Полтавщині. Серед документально зафіксованих є килимарська майстерня у маєтностях чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка в селі Михайлівка поблизу Лебедина (нині Лебединський район Сумської області). Про неї йдеться в описі маєтностей П. Полуботка після його ув'язнення в 1724 р. Майстерня містилася у двох світлицях. В одній кімнаті було п'ять вікон з віконницями, стіл і кахляна полив'яна піч. Через сіни інша кімната мала чотири вікна з віконницями. І піч з кахлями, вкритих

Портрет Лук'яна Журавки

поливою. Серед дворових людей поряд із старостою О. В. Дерягою із сім'єю, писарем Федором Радзивіловським був записаний і послужник Василь Куницький з дружиною, яка працювала майстринею килимарської справи. Подається ще одна важлива деталь – там працювало «девок коверних п'ять». Окремо зберігались матеріали для виготовлення двох килимів [12, с. 44, 48-50]. У чернігівських маєтках генерального підскарб'я Якова Марковича (зятя Павла Полуботка) у першій половині XVIII ст. існувала також килимарська майстерня. Для роботи окремих килимарів він доставляв вовну і розраховувався з ними речами та грошима [10, с. 139].

Г. В. Когут зауважила, що лише килим з гербом П. Полуботка можна з певністю вважати виготовленим у майстерні полковника в селі Михайлівці поблизу Лебедина [11, с.13]. Аргументом на користь цього виступає якраз зображення герба П. Полуботка. Сам килим був втрачений у 1918 р. Його зображення відоме завдяки акварелі В. Г. Кричевського, яка неодноразово публікувалась у виданнях. Розміри оригіналу залишилися невідомими. У

2004 р. художник-килимар П. П. Шевчук у Решетилівці Полтавської області відтворив килим з гербом П. Полуботка в матеріалі розміром 175x120 см (Гобелен, вовна. Візерункове ткання у дві нитки) [6, с. 464].

У центрі загальної композиції килима представлено герб П. Полуботка. На темно-синьому полі щита складної форми червоне палаюче серце, пронизане двома стрілами, що перетинаються. Над серцем на півмісяці кавалерський орденський хрест на тлі золотого восьмикутника. Обабіч нього дві восьмикутні зірки, над якими дві літери. На нашу думку, літера ліворуч являє собою поєднання двох букв п – латинської та кириличної, що мало нагадувати два слова – Павло Полуботок. Така ж сама складна літера містилася під серцем. Праворуч від першої літери велика буква І чи Ї. Над щитом червона корона, а над нею рука з шаблею. Смуги обрамлення щита і всього герба, а також вензелі складної форми на кутах всієї композиції білого кольору, які контрастно виділяються на більш темному тлі. Об'єднує і підтримує композицію з гербом знизу гірлянда з рослинних елементів. На думку І. М. Ситого, тут маємо своєрідне вільне тлумачення герба Павла Полуботка. Візерцеві ж його зображення знаходяться на дзвоні 1720 р., на посуді, на портретах чернігівського полковника та печатці 1713 р. [13, с. 127]. У горішній і долішній частинах килима горизонтальні декоративні композиції, в центрі яких мотиви дерева життя з темними силуетами птахів. У чотирьох кутах вензельні композиції, спрямовані по діагоналях до герба в центрі. У вензелях можна прочитати по дві літери «П» в кожному, як нагадування про Павла Полуботка. Загальна композиція килима симетрична щодо поздовжньої та поперечної осі, а також обох діагоналей. Співвідношення висоти і ширини килима майже відповідає золотій пропорції (золотому перетину). На акварелі В. Г. Кричевського килим з гербом П. Полуботка не мав кайми, але можливість її існування не можна відкидати остаточно. Центричність і симетричність загальної композиції підкреслює і колористичне вирішення. Золотаве загальне тло вигідно презентує доміную – темно-синій щит герба, на якому сяють червоні серце, півмісяць та орденський хрест та золоті зірки і літери і гірлянда внизу. Їх відтіняють білі лінії композиції навколо

герба та вензелів на кутах. З темним полем щита перегукуються силуети птахів та гілок на наріжниках.

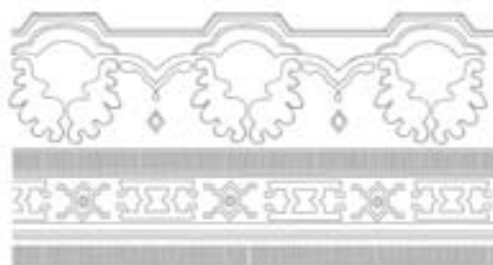
Раніше ми уже звертались до портрета Павла Полуботка із зібрання Національного художнього музею України в Києві (полотно, олія. Інв. № Ж-796). Тоді ми лише обмежились фіксацією наявності килима на столі, хоча деякі автори вбачали в ньому скатертину [1, с. 110-111]. Портретованій стоїть біля столу. Його права рука лежить на столі, вкритому килимом. Поряд шапка і пірнач. Видно лише незначну частину килима, на якій можна чітко бачити лише фрагменти двох великих розеток і однієї невеликої. На червоно-жовтому загальному тлі темно-сині квітки. У центрі розетки квітка із чотирьох пелюсток, між якими темно-сині цятки. Маємо лише три фрагменти узорів центрального поля килима, і скласти повне уявлення про твір в цілому не має можливості. Як правильно зауважила Г. В. Когут, ці розетки вельми подібні до таких самих елементів обабіч щита на килимі з гербом П. Полуботка [7]. На інших портретах П. Полуботка із зібрання К. М. Скаржинської та копії 1877 р. П. Т. Окулова килим представлений майже так само [6, іл. на с. 457].

Розглядаючи свого часу портрет В. А. Дуніна-Бороковського (1702-1717 рр.), ми звернули увагу на зображення килима у цьому творі і описали його в загальних рисах [1, с. 97-98]. Нині є можливість запропонувати гіпотетичну реконструкцію орнаменталістики цього твору. Килими, призначені для покриття столів, мали прямокутну форму. На нашу думку, вони мали подібно до вже згаданого килима з гербом П. Полуботка співвідношення сторін у золотій пропорції. Пропонована реконструкція і має майже таке відношення висоти до ширини (комп'ютерна графіка Олени Потапенко). Всі декоративні елементи килима представлені на загальному темно-жовтому тлі. На каймі темно-червоне тло обмежене темними смугами бордюру. На цьому тлі ритмічно чергуються стилізовані

Спроба реконструкції килима з портрета Лук'яна Журавки.

Комп'ютерна графіка О. Потапенко.

Спроба реконструкції килима з портрета Лук'яна Журавки. Фрагмент.

Комп'ютерна графіка О. Потапенко.

Килим з гербом П. Полуботка. Акварель В. Г. Кричевського. 1913 р.

рослинні елементи, подібні до тих, що були поширені в українському гаптуванні того часу. Між ними трипелюсткові частини квіток синього кольору прикріплені до верхнього і нижнього бордюрів. На основі фрагменту зображення килима на портреті В. А. Дуніна-Борковського на полі відтворено велику блакитну пляму, яка своїми обрисами нагадує ще один килим з темною каймою. Із зовнішнього боку цієї кайми йде по периметру ряд п'ятипелюсткових квіток із сімейства гвоздичних. Г. В. Когут ідентифікувала цей килим як турецький (анатолійський, «семигородський») [11, с. 11]. Дослідники засвідчили значний розвиток килимарства Туреччини того часу і звернули увагу на характерне виділення центрального поля, обрамленого смугами бордюра [3, с. 65]. Ця особливість відбита і в пропонуваному проекті реконструкції орнаменталії килима на портреті В.А. Дуніна-Борковського.

До розгляду зображень килимів у творах живопису варто долучити ктиторський портрет новгород-сіверського сотника Лук'яна Журавки, відомого за копією XIX ст. На думку П. О. Білецького, оригінал був створений до 1708 р., коли портретований став полковником. Автором оригіналу міг бути художник Іван Паєвський, ім'я якого стало відоме із підпису на портреті дружини сотника Євдокії Журавки [2, с. 74, 78-81]. Сотник стоїть біля столу, вкритому килимом. На видимій його частині чітко можна бачити лише фрагмент широкої кайми. Зовнішня її частина складається із геометризованих рослинних елементів, оточених з обох боків бордюрами. До ширшої внутрішньої частини входять більші за розмірами декоративні рослинні елементи, які ритмічно йдуть по периметру навколо вільного поля. Про його ж центральну частину нині нічого певного сказати не можна.

Отже, джерела та матеріали останніх досліджень дали змогу представити широке коло функцій килимів у житті і побуті людей того часу. Килим став феноменом елітарної культури тогочасного українського суспільства. Для створення килимів використовували перш за все вовну, яку фарбували природними барвниками. Виготовляли килими на вертикальних верстатах – кроснах у маєтностях Павла Полуботка та його зятя Якова Марковича. Під час розгляду килима з гербом П. Полуботка ми подали своє тлумачення літер на щиті герба та вензелів. Запропоновано реконструкцію орнаментики килимів на портретах В. А. Дуніна-Борковського та Л. Журавки. Килими Чернігова зазначеного періоду засвідчили високі досягнення мистецтва того часу.

1. Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адруг – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНП, 2013. – 182 с.: іл.

2. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII – XVIII вв. / Платон Белецкий. – Ленинград: Искусство, 1981. – 256 с.: ил.

3. Веймарн Б Искусство Турции / Б. Веймарн // Всеобщая история искусств. – М., 1961. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 54 – 65.

4. Жук А. К. Українські народні килими (XVII – початок XX ст.) / Адам Жук. – К.: Наукова думка, 1966. – 151 с.: іл.

5. Запаско Я.П. Українське народне килимарство / Я.П. Запаско. – К.: Мистецтво, 1973. – 111 с.: іл.

6. Коваленко О. Реалії та легенди наказного гетьмана Павла Полуботка / Олександр Коваленко // Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 світлинах / Керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, мистецтвознавець В. Недак. – 2-е вид, доповнене і доопрацьоване. – К.: Емма, 2007. – С.451–465. :іл.

7. Когут Г. Килим з гербом Павла Полуботка / Галина Когут // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Харків: ХДАДА, 2003. – № 1. – С.56 – 63.

8. Когут Г. Килими на портретах митрополита Дмитрія Туптала (1651 – 1709): реконструкція та атрибуція орнаментів / Галина Когут // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія мистецтвознавство. – Львів, 2015. – Вип. 16. – Ч.І. – С.227 – 233.

9. Когут Г. Килимарство / Галина Когут // Історія декоративного мистецтва України. – К., 2007. – Т.2. – С. 141 – 154.

10. Когут Г. Професійні майстерні на «килимовій мапі» України XVII – XVIII ст.: факти, міфи, гіпотези / Галина Когут // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія мистецтвознавство. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – Вип. 2. – С. 132 – 142. – С. 139.

11. Когут Г.В. Українські «панські» килими XVII – XVIII ст. (Історія та стилістика): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.06. «Декоративне і прикладне мистецтво» / Г.В. Когут. – Львів, 2003. – 20 с.

12. [Милорадович Г.] Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка, и детей его Андрея и Якова Полуботков составлена по Указу 1724 г. майором Михаилом Раевским и лейб – гвардии сержантом Львовым // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1862. – Кн.3. – V' – смесь. – С.1-133.

13. Ситий І. Печатка та герб Павла Полуботка / Ігор Ситий // Військово-історичний альманах. – К., 2011. – Число 1 (22). – С.121- 131.

14. Таранушенко С. Килими / Стефан Таранушенко // Історія українського мистецтва. – В 6 Т. – К., 1968. – Т.3. – С.364 – 372.

15. Щербаківський В. Українське мистецтво / В. Щербаківський // Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / В. Щербаківський / Упоряд., вст. ст. В.Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С.102 – 148.

Адруг Анатолий

Ковры Чернигова второй половины XVII – начала XVIII столетий

Статья посвящена коврам, которые бытовали в Чернигове во второй половине XVII – начале XVIII веков. Рассматриваются назначения и функции ковров, организация, материалы и техники их изготовления. Анализируются отдельные произведения, предлагается реконструкция орнаментики ковров, изображенных на портретах представителей казацкой элиты.

Ключевые слова: Чернигов, ковры, ковроделие, материалы и техники изготовления, орнаментика.

Adruh Anatohy

Carpets Chernigov second half XVII – the beginning of XVIII centuries

The article is dedicated to carpets that existed in Chernigov in the second half of the XVIIth – early XVIIIth centuries. The purposes and functions of carpets, the organization, materials and techniques of their manufacture are considered.

Separate works are analyzed, reconstruction of ornamentation of carpets depicted on portraits of representatives of the Cossack elite.

Keywords: Chernigov, carpets, carpet weaving, materials and manufacturing techniques, ornamentation.

